

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ПО ЗОРУ

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF REHABILITATION OF PERSONS WITH VISUAL DISABILITIES

У статті окреслені актуальні проблеми соціалізації та інтеграції осіб з інвалідністю по зору та визначені шляхи розвитку психологічної реабілітації в комплексній структурі реабілітації осіб з інвалідністю по зору. Мета статті полягає у визначенні теоретичних та практичних проблем у психологічній реабілітації осіб з інвалідністю по зору. У статті використовувались такі методи, як: аналіз, порівняння та систематизація науково-методичних, вітчизняних та зарубіжних літературних джерел із спеціальної педагогіки та психології.

Обґрунтовано необхідність комплексної реабілітації, в системі якої важливе місце має посідати психологічна реабілітація, що враховує детермінанти, які стають на перешкоді успішної комплексної реабілітації, та вміщує програму заходів, спрямованих на усунення, корекцію або профілактику «симптомокомплексу інвалідизації особистості». Акцентовано, що недостатній рівень розвитку компенсаторних здібностей, знижений рівень адаптаційного потенціалу, наявність внутрішньо-особистісних конфліктів, невизначеність життєвих планів та установок, пізня інтеграція у суспільство, відчуття власної неповноцінності та неспроможності у людей з інвалідністю, зокрема незрячих, на фоні їх прагнення до самоактуалізації та самореалізації, викликають низку особистісних та соціально-психологічних проблем. Обґрунтовані основні завдання програми реабілітації, які мають бути спрямовані не лише на відновлення фізичного здоров'я та оптимального психічного стану суб'єкта реабілітації, але й на зміцнення його психічного здоров'я, без якого він не зможе стати повноцінним членом соціуму.

Науково обґрунтовано, що у поєднанні із системою прийомів, способів та засобів психологічного характеру, які спрямовані на відновлення, покращення, корекцію психологічних функцій осіб з інвалідністю по зору, необхідним є створення сприятливих умов для їх розвитку, адаптації й самоствердження у суспільстві.

На перспективу передбачено розроблення комплексу програм та проектів психологічної реабілітації осіб з інвалідністю по зору, що сприятиме зменшенню кількості соціальних обмежень та психологічних бар'єрів, підвищенню рівня особистісного потенціалу, адаптивних можливостей особистості.

Ключові слова: психологія, реабілітація, незрячі особи, макро- та мікросоціум, психологічна допомога, психологічні стани.

In the article actual problems of socialization and integration of persons with visual disabilities and the ways of development of psychological rehabilitation in a complex structure rehabilitation of persons with visual disabilities. The goal of the article lies in identification of theoretical and practical problems of psychological rehabilitation of persons with visual disabilities. This article used the following methods: analysis, comparison and systematization of scientific-methodical, domestic and foreign literature on special pedagogy and psychology.

The necessity of comprehensive rehabilitation, in the system which is important should take the place of psychological rehabilitation, which takes into account determinants, which become an obstacle to successful comprehensive rehabilitation, and contains a program of measures aimed at the elimination, the correction or prevention of "syndrome of disability of the individual". Emphasised that the lack of development of compensatory abilities, low level of adaptive capacity, the presence of intra-personal conflicts, the uncertainty of life plans and installations, late integration into society, a sense of inferiority and failure in people with disabilities, particularly the blind, their pursuit of self-actualization and self-realization, causing a number of personal and socio-psychological problems. The main objectives of rehabilitation programmes that should be aimed not only at restoring physical health and optimal mental state of the subject of rehabilitation, but also to strengthen his mental health, without which he cannot become a full member of society.

Scientifically it is proved that in combination with the system of techniques, methods and means of a psychological nature, aimed at restoring, improving, correction of psychological functions for persons with visual disabilities, it is necessary to create favourable conditions for their development, adaptation and self-affirmation in society. For the future provided the development of complex programs and projects psychological rehabilitation of persons with visual disabilities that will reduce the number of social constraints and psychological barriers, improve personal potential, adaptive abilities of the individual.

Key words: psychology, rehabilitation, blind persons, macro- and microsociety, psychological assistance, psychological state.

УДК [159.9.072:-055.62]:376.352:-048.25
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.30>

Костенко Т.М.

к.психол.н.,
завідувач відділу освіти дітей
з порушеннями зору
Інститут спеціальної педагогіки
та психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних
наук України

Актуальність дослідження. Інтегрування осіб з особливими потребами, в тому числі з інвалідністю, у соціум є одним із пріоритетних напрямів державної політики України. Побудова соціально доступної та безбар'єрної держави детермінувала нові підходи до соці-

ального захисту осіб з інвалідністю, які полягають у створенні цілісної системи допомоги, зокрема психологічної, що дає змогу створювати безбар'єрне середовище для таких осіб.

За даними Мінсоцполітики, в Україні налічується близько 2,7 млн осіб з інвалідністю,

у тому числі близько 153 тис. дітей. Це становить 6,1% від загальної чисельності населення. Майже 80% таких осіб в Україні – це люди працездатного віку. Ситуація ускладнюється тим, що наявна державна система підтримки, яка діє через мережу спеціалізованих закладів різного типу, залишається системою закритого типу, що значно знижує можливості соціалізації осіб з інвалідністю. Звідси виникає потреба впровадження на практиці ефективних форм соціалізації дітей та молоді з інвалідністю, що мусять мати відкритий характер і задовольняти потреби значної частини осіб, які мають ті чи інші порушення у розвитку.

Варто зазначити, що у практиці сприяння соціалізації осіб з інвалідністю по зору застосовується поняття «реабілітація», суть якого полягає у визначенні системи медичних, психологічних, соціальних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових заходів, спрямованих на надання таким особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій, усуненні обмежень їх життєдіяльності, з метою підтримки соціальної і матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції у суспільство.

Проблеми реабілітації в Україні визначаються збільшенням кількості осіб з інвалідністю в соціальній структурі взагалі. Громадяни з інвалідністю по зору є серед усіх верств населення будь-якого суспільства, і їх кількість постійно зростає, що пов'язано з багатьма чинниками. Відмінною рисою осіб з інвалідністю є те, що вони, внаслідок різних причин, не в змозі брати повноцінну участь у суспільному житті країни і потребують як соціального захисту від держави, так і психологічної підтримки. В Україні, зважаючи на сучасні реалії, відчутним є дефіцит праць, присвячених комплексному аналізу проблем реабілітації осіб з інвалідністю по зору. Це ускладнює реалізацію психологічної реабілітації на сучасному рівні та уповільнює процес набуття рівноправного статусу в суспільстві осіб з інвалідністю по зору.

Мета статті полягає у визначенні проблем теоретичних та практичних проблем у реабілітації осіб з інвалідністю по зору.

Завдання – проаналізувати сучасні виклики до організації реабілітації осіб з інвалідністю по зору; визначити основні аспекти психологічної реабілітації.

Методи дослідження. У статті використовувались такі методи: аналіз, порівняння та систематизація науково-методичних, вітчизняних та зарубіжних літературних джерел зі спеціальної педагогіки та психології.

Результати. Втрата зору призводить до певної перебудови психіки і поведінки, будується нова система переживань, порушується звичне стереотипне світосприйняття, включа-

ється новий адаптаційний режим. На початкових етапах цей процес супроводжується різкими, негативними емоційними проявами пригніченості, тривоги, страху. В структурі особистості відбувається трансформація окремих ознак особистісного неблагополуччя в стійкі психічні стани, які в майбутньому можуть накласти відбиток на всю систему життєдіяльності. У значної частини осіб з інвалідністю по зору формується стигматизована («інвалідизована») ідентичність з деструктивними стратегіями соціального функціонування.

Проте натепер не досить розроблена, обґрунтована та реалізована система психологічної реабілітації осіб з інвалідністю по зору, що сповільнює проходження комплексної реабілітації. Для того щоб комплексна реабілітація здійснювалася успішно, необхідно знати специфіку психічних станів, їх типізацію та закономірності протікання.

Нині наявні численні дослідження з різних аспектів соціального захисту осіб з інвалідністю, серед яких варто відзначити роботи вітчизняних учених М. Авраменка, С. Богданова, Н. Борецької, Є. Клопоті, О. Макарової, В. Скуратівського, В. Сушкевича, А. Шевцова та ін., які запропонували нові підходи до реабілітації та абілітації осіб з інвалідністю [6].

Принагідно додати, що значні кроки у розв'язанні цієї проблеми зроблено фахівцями Інституту спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Всеукраїнського центру професійної реабілітації інвалідів, Національної Асамблеї інвалідів України, Фонду соціального захисту інвалідів та Департаменту у справах інвалідів Міністерства праці та соціальної політики України та ін., які опікуються долею «особливих» людей.

Як на нас значний доробок вивчення проблеми психології осіб з інвалідністю та соціальної роботи з ними знаходимо в працях А. Капської, О. Безпалько (щодо соціально-педагогічних проблем інвалідності), М. Гуліної (опрацювання психологічних, соціальних та педагогічних проблем інвалідності), О. Ярської-Смірної, Е. Наберушкіної (розкриття питань переходу від медичної моделі інвалідності до соціальної) [2]. На думку вчених, медична модель розглядає обмежені можливості, пов'язуючи окрему людину з порушенням, що на перший план висуває ідею несхожості людей із обмеженими можливостями на всіх інших людей. Своєю чергою соціальна модель інвалідності передбачає, що інвалідність потрібно розглядати, враховуючи взаємозв'язок людини із її оточенням (як фізичним, так і соціальним), і вже виходячи із цього визнавати, що обмежені можливості є результатом соціального, економічного та навіть політичного ставлення до людей з інвалідністю у суспільстві [5].

Важливі аспекти роботи з категоріями цих осіб знаходимо в прикладних дослідженнях, в яких, зокрема, розроблено програми психологічного супроводу родин дітей з особливими потребами (Р. Мухамедрахімов, О. Пальмов), досліджено проблеми соціальних труднощів, які переживають такі сім'ї в умовах інклюзивної освіти (Л. Полівко), розкрито соціально-педагогічні, психологічні та теоретико-методологічні проблеми життєдіяльності осіб з інвалідністю (О. Вайнола, М. Малофеев) [3].

Як свідчать учені, для людини з інвалідністю на шляху до соціалізації трапляються перешкоди не лише через недостатнє здоров'я, але й через майже неминучі психологічні порушення у комунікативній і соціальній сферах. Інвалідизуючі чинники впливають на різні аспекти функціонування цих осіб, через що часто спостерігається дезадаптація до життя, депресивні стани, несформованість образу власного «Я», низька цілеспрямованість, висока тривожність та конфліктність. Автори зазначають, що особам з інвалідністю нерідко притаманна соціальна дезадаптація, депресія, низький рівень розвитку комунікативних навичок і, як наслідок цього, емоційна нестабільність, неадекватна самооцінка, емоційні проблеми [4].

За статистикою зазначені проблеми супроводжують людину з інвалідністю протягом довгого часу і часто загострюються у результаті змін, пов'язаних з процесом навчання в центрах професійної реабілітації інвалідів.

Недостатній рівень розвитку компенсаторних здібностей, знижений рівень адаптаційного потенціалу, наявність внутрішньоособистісних конфліктів, невизначеність життєвих планів та установок, пізня інтеграція у суспільство, відчуття власної неповноцінності та неспроможності у людей з інвалідністю, зокрема незрячих, на фоні їх прагнення до самоактуалізації та самореалізації, викликають низку особистісних та соціально-психологічних проблем.

Основою політики щодо осіб з інвалідністю по зору є їх реабілітація. Сутність цієї реабілітації визначено в Законі України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» та інших нормативно-правових актах держави. В цих документах відзначено, що людину з інвалідністю слід розглядати незалежно від її дієздатності й корисності для суспільства як об'єкт соціальної політики, що орієнтована на створення особі умов для максимально можливої реалізації всіх потенційних здібностей, інтеграції у суспільство. Водночас людина з інвалідністю розглядається не лише як об'єкт спеціальної освіти, реабілітаційних заходів, соціальної роботи, але і як активний суб'єкт суспільного життя. Законом визначено розширення можливостей цих осіб на освіту, набуття професії, здійснення особистісного саморозвитку та самоствердження.

Нині в Україні актуальним напрямом соціальної політики є перехід від медичної до соціальної моделі інвалідності, яка привертає увагу до життєвої активності осіб з інвалідністю по зору. Соціальна модель інвалідності полягає у взаємозв'язку між людиною з інвалідністю та соціумом, а не фіксування відхилення у її здоров'ї та розвитку, як це притаманне медичній моделі і було характерне для радянської системи управління. В ній окреслено, що суспільство має задовольнити потреби цих людей у певному обладнанні та в організації життєвого середовища таким чином, щоб вони змогли стати активними і дієздатними членами суспільства.

Оцінюючи реабілітаційний потенціал осіб з порушеннями зору, можна стверджувати, що є такі внутрішні резерви особистості, завдяки яким можлива компенсація обмежених можливостей.

Як засвідчують численні вчені, комплексність діагностичних досліджень забезпечує чітке уявлення про індивідуальні особливості когнітивних, емоційних, мотиваційних, комунікативних процесів, ціннісні орієнтації осіб з порушеннями зору.

Психологічний складник реабілітаційного потенціалу таких індивідів залежить від показника особистісних можливостей, на що й спрямовуються заходи реабілітаційного процесу. Тобто програма реабілітації ґрунтується на оцінці психічного стану незрячих з урахуванням можливих змін усіх рівнів функціонування особистості.

Обговорення. Як на нас з метою забезпечення максимальної ефективності процесу реабілітації незрячих вкрай необхідно застосовувати психологічну реабілітацію на всіх етапах медико-соціальної експертизи та соціальної реабілітації. У період реабілітації таких осіб відбувається становлення нового рівня самосвідомості, зміна уявлення про себе, що визначається прагненням зрозуміти себе, свої можливості й особливості як ті, що об'єднують їх з іншими людьми, так і ті, що відрізняють їх від них. Тому що саме з психологічними станами таких осіб пов'язані різкі коливання у ставленні до себе, нестійкість самооцінки, неприйняття образу свого тіла тощо.

Саме психологічна реабілітація передбачає психокорекцію та психотерапію з такою категорією людей, що дає змогу формувати чи піддавати корекції індивідуально-психологічні установки незрячих на процес реабілітації, підвищення рівня їх самооцінки. Зазначимо, що психологічна реабілітація осіб з інвалідністю по зору не може розглядатись у відриві від інших моделей реабілітації. Психологічна діагностика, психологічна консультація, психологічний тренінг, психокорекція і психотерапія становлять психологічний супровід процесу реабілітації в рамках інших комплексних моделей.

Психологічне консультування – спеціально організована взаємодія між психологом і сім'єю (або з кожним членом сім'ї окремо), яка потребує психологічної допомоги, з метою вирішення проблем. Психологічне консультування включає в себе: виявлення значимих для людини з порушеннями зору проблем соціально-психологічного змісту; в галузі міжособистісних взаємин, спілкування, поведінки в сім'ї, в групі (навчальної, трудової), в суспільстві, у вирішенні різних конфліктних ситуацій, проблем особистісного зростання, соціалізації та інших; обговорення виявлених проблем з метою розкриття і мобілізації внутрішніх ресурсів для їх подальшого вирішення; надання первинної психологічної допомоги у вирішенні виявлених соціально-психологічних проблем, у відновленні адекватних соціальних відносин і у формуванні позитивної установки на соціально-психологічну реабілітацію; попереднє визначення типу (виду) необхідної в майбутньому послуги з психологічної реабілітації, уточнення її змісту в кожному конкретному випадку.

Психологічна діагностика сім'ї осіб з інвалідністю по зору (осіб з порушеннями зору) полягає у: виявленні психологічних особливостей, можливостей, визначенні специфіки її поведінки і взаємин з оточуючими, можливості соціальної адаптації з використанням психодіагностичних методів та аналізі отриманих даних у цілях побудови психологічного супроводу всієї сім'ї. Психологічна діагностика людей з порушеннями зору включає в себе оцінку: стану вищих психічних функцій і динаміки психічної діяльності, що лежать в основі формування соціального інтелекту і соціально-психологічної компетентності людини з порушеннями зору; стану емоційно-вольової сфери (нестійкість, ригідність, пластичність, запальність, рівень тривожності), що відображає суб'єктивну реакцію людини з порушеннями зору, впливу на соціальне оточення у вигляді опису виявлених порушень і ступеня їх вираженості; особливостей особистісних якостей людини з порушеннями зору (включаючи ціннісні орієнтації, мотиваційну сферу, самооцінку, рівень домагань), що відображають сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи, та визначають спосіб взаємодії людини з порушеннями зору із соціумом.

Психологічна діагностика включає в себе такі *етапи*:

а) аналіз вихідної документації на обстежуваного (медичної та соціальної); б) конкретизацію цілей і завдань психодіагностики та планування її програми; в) співбесіду; г) проведення психологічної реабілітаційно-експертної діагностики; г) обробку й аналіз психодіагностичних даних; д) підготовку висновку за результатами психодіагностики;

е) розробку психологічного складника індивідуальної програми психологічного супроводу сім'ї осіб з інвалідністю по зору з конкретизацією змісту і спрямованості послуг.

Психологічна корекція полягає в активному психологічному впливі, спрямованому на подолання або послаблення відхилень у розвитку, емоційному стані і поведінці людини з порушеннями зору з метою: відновлення оптимального функціонування психологічних механізмів, що забезпечують повноцінне включення людини з порушеннями зору в різноманітні сфери соціальних відносин і життєдіяльності; формування соціально-психологічної компетентності у відповідності до вікової норми і вимог соціального середовища; профілактики небажаних негативних тенденцій в особистісному розвитку людини з порушеннями зору, соціалізації на всіх рівнях соціуму. Психологічна корекція переважно орієнтована на збережені, але не достатні для успішної соціальної життєдіяльності психічні функції. Психологічна корекція реалізується у вигляді циклів занять, що забезпечують створення необхідних умов для виправлення та розвитку психічних функцій і якостей, пов'язаних із соціальною адаптацією людини з порушеннями зору. Форма проведення – різні за тематикою і складністю сюжету рольові ігри, навчальні заняття, виконання тестових завдань зі зворотним зв'язком та інші.

Психотерапевтична допомога являє собою систему психологічних впливів, спрямованих на зміну ставлення як до соціального оточення, так і до власної особистості, а також на формування позитивного психологічного мікроклімату в родині. Як методи психотерапевтичного впливу застосовуватимуться: арт-терапія, психодрама, сімейна психотерапія, позитивна терапія та інші методи терапії, якими володіє психолог. Методи підбиратимуться таким чином, аби сприяти підвищенню компетентності людини з порушеннями зору у формуванні гармонійних міжособистісних відносин, вдосконаленню здатності до самопізнання та саморегуляції. Психотерапевтичні сеанси (сесії) проводять у груповій або індивідуальній формі.

Психологічна профілактика полягає в: підвищенні психологічної компетентності; формуванні потреби (мотивації) використовувати ці знання для роботи над собою, над своїми проблемами соціально-психологічного змісту; створення умов для повноцінного психічного функціонування особистості людини з порушеннями зору (усунення або зниження факторів психологічного дискомфорту в родині, на роботі і в інших соціальних групах), для своєчасного попередження можливих психічних порушень, зумовлених насамперед соціальними відносинами. Психологічна профі-

лактика націлена на раннє виявлення станів соціально-психологічної дезадаптації і систематичного контролю за її проявами, на забезпечення і підтримку психологічного благополуччя, попередження можливих порушень системи взаємин в мікро- і макросоціумі за рахунок актуалізації психологічних механізмів соціальної адаптації та компенсації людей з порушеннями зору.

Психологічний тренінг полягає в активному психологічному впливі, спрямованому на зняття з людини з порушеннями зору наслідків психотравмуючих ситуацій, психологічної напруги, на розвиток і тренування окремих психічних функцій і якостей особистості, ослаблених через захворювання, травми або умов соціального середовища, але необхідних для успішної адаптації в нових соціальних умовах, на формування здібностей, що дають змогу успішно виконувати різні соціальні ролі (сімейні, професійні, громадські та інші) і мати можливість бути включеним у різні галузі соціальних відносин і життєдіяльності. Психологічний тренінг проводять у вигляді системи вправ, групової дискусії, рольової та ділової гри, психогімнастичних і релаксаційних вправ, які моделюють спеціальні умови діяльності для тренування певних психічних функцій і якостей, відповідальних за соціальну адаптацію людини з порушеннями зору.

Психологічний патронаж полягає в систематичному спостереженні за людиною з порушеннями зору для своєчасного виявлення ознак психічного дискомфорту, зумовлених проблемами адаптації людини з порушеннями зору в сім'ї, на виробництві, в соціумі загалом та надання у разі необхідності психологічної допомоги: з корекції і стабілізації сімейних відносин (психологічного клімату в сім'ї); корекції міжособистісних відносин у колективі, трудовому колективі, корекції відносин субординації; організації навчання членів сім'ї методів психологічної взаємодії з людиною з порушеннями зору; надання психологічної допомоги сім'ї загалом як найближчого соціального оточення людини з порушеннями зору. Соціально-психологічний патронаж

спрямований насамперед на формування у людини з порушеннями зору адекватних моделей соціальної поведінки.

Висновки. Підсумовуючи, можемо сказати, що у зв'язку з тим, що проблема психологічної реабілітації осіб з інвалідністю по зору тісно пов'язана не лише з медициною, соціологією, педагогікою, але і з психологією, яка безпосередньо стосується вивчення психологічних механізмів соціалізації незрячої людини. Умовами успішного входження в соціум осіб з інвалідністю по зору є створення умов для реалізації психологічної моделі реабілітації, яка зокрема передбачає і розроблення шляхів та технологій соціалізації незрячих, що сприятиме входженню їх у суспільство як рівноправних та активних його суб'єктів.

Перспективами подальшого дослідження є розроблення шляхів подолання психологічних труднощів, з якими стикаються незрячі особи, а саме розроблення системи психологічної реабілітації, яка буде орієнтуватися на внутрішні можливості й ресурси людини, що дасть змогу їм успішно адаптуватися до суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва : Академический проект, 2011. 240 с.
2. Бочелюк В.Й. Психология людини з обмеженими можливостями : навчальний посібник. / В.Й. Бочелюк, А.В. Турубарова. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 264 с.
3. Капська А.Й. Соціальна робота: технологічний аспект : навчальний посібник . Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
4. Про становище інвалідів в Україні. Національна доповідь / Мінпраці України, Держ. установа «Наук.-дослід. ін-т соц.-труд. відносин». Київ, 2008. 200 с.
5. Поляк О.В. Проблеми соціальної реабілітації осіб з обмеженою дієздатністю – «духовна реабілітація». *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : зб. наук. праць. Київ : Університет «Україна», 2004. С. 466–473.
6. Реабілітаційний супровід навчання неповносправних дітей : методичний посібник / А. Луговський, М. Сварник, О. Падалка. Львів : Колесо, 2008. 144 с.